

BARADERO

"I am a leper. I was torn away from the love of my family. I live in Culion, exiled to the island of pain. High mountains entomb me, a vast sea imprisons me. You, who listen, have compassion for a leper. Help him to be healed."—On display at the Culion Hospital museum

Banabana nga dul-an sa kwarantana diyas pa silang matanggong niining gamayng pantalan sa Bantayan. Wala mahitsurang napsilo'g napangag ang palabad sa sampot sa kasku sa Arko Niño sa dihang mysteryuso kining nasangko sa wa gayud nila mahibaw-i'g unsa. Ang lawud sa may norte sa Sugbo, sa Visayan Sea, wala bisan makausang gidungog nga dunay piliwng bahin. Puro kini laglum, kantilado, ngitngit. Wa man puy balyenang milutawng nagkadugo'g nabungi kon balyena na man lang gani ang hinungdan sa pagkagusbat sa palabad.

"Submarino sa Amerikano!" sulti pang Andot, usa sa mga kargador, apan way bisan usa nga mitagad kaniya.

"Lagmit agtang o kasway sa higanteng barawan kon mao man gani to," sulti pud ni Kiko, nangumbitay pa ang mga sagbot sa bitiis niini human gilangoy ang ilawm sa barko.

"Nya, kita ka'g ata, nagkaitom ba's tan-aw mo?" tubag pud ni Emil.

"Ay, sus, mga tabugok tingaling giutgan, aw, gisul-an!" bugal-bugal pud ni Emyot.

Si Enrikong kinamanghuran nila igo lang kining mitutok sa napsilong palabad ug wala na moantog pa'g pasiaw.

Gilangoy kini nila sa ilalom ug wala silay nakit-an nga hinungdan sa pagkapangag sa piraw. Igo na lang miungot makadiyot ang barko ug bisan pa og nag-andar ang makina, wala na kini modis-ug bisag dangaw man lang, gawas kon kini modailos inig huyatid sa lawud.

Nangahilom silang nangahubsa'g mga tag-an sa matuod nga hinungdan samtang nag-alirong sa palabad nga daw kinumot nga papel. Lagmit matag usa kanila nabalaka pud sa ilang dangatan sa mga mosunod nga oras. Mga adlaw. Semana.

Gikan human nakadyakpat sa pamukot duol sa Busuanga, nanganaway kini sila paingon balik sa kasingkasing sa Kabisay-an. Miagi kini sila norte sa Coron ug sa Kapuluan sa Calamian. Namidpid sila sa Isla sa Caluya, Tambaro ug Libagao, norte sa Caluya. Tadas sa isla sa Carabao ibabaw sa may Boracay, lusot na dayon sa Jintolo ug ngadto na dayon sa bukana sa Dagat Kabisay-an, norte sa Sugbo, paingon na unta dayon lahos sa dakbayan kon diin unta nila itumod ang kuha nilang tagsa'g-katunga ka dupa nga mga tuna. Unta, apan sa dihang didto na sila tungod sa may Placer sa Masbate, didto na natay-og ang Arko Niño, nag-utaw-utaw na lang sila sa halapad nga lawud ug kamingaw.

“Mobagting man gyud tinuod ning atong dunggan kon makadungog tag tumang kahilom,” sulti pang Kap Joe, ang kapitan sa barko.

“Basin wala gyud tingali tinuod nga kahilom, Kap,” tubag sa batan-ong Enriko.

“Lagmit...Sa kinabuhi ning Arko Niño, pipila na man gyud ka kapitan ang mikupot ini, karon ra ni mabaradero.”

“Way siguro, Kap Joe, uy. Sa edad ining barutoha, kasuway sad tingali ni’g palyar,” tubag ni Enriko.

“Barko, dili baruto,” tubag ni Kap Joe, apan nahipadpad sa halayong dapit ang iyang panan-aw. Sa tinuod lang, walay laing nangapitan ining barkoha. Walay laing nasuhito ning Arko kon dili siya lang. Dunay kasaysayan ang Arko Niño sa pagkapalyado. Gamayng hapak sa lawud ug hangin, dayong kurog ug hutoyon ang makina niini. Wala pud siya nahinumdom kon bisan kausa man lang natarong ang balanse niini, ang harag niini dili na lang mabantayan taliwa sa iyang tuya ug kiling matag laparo sa balud. Aduna kini sangkiig sama sa tawong nagduhaduha’g biya sa gigikanan. Kon magsangkiid man gani ka, ang usa sa mga paagi nga dili ka maunlod, mao ang pag-abante, dasdas ngadtos kabangis sa padulngan. Apan kining kasamtangang kahimtang sa palabad, bag-o kini. Unsaon pag-abante? Talagsaon kining panghitaboa, wala sila masayud sa hinungdan niini.

Maayo na lang dunay pipila ka mananagat nga nakasaksi sa pagtakilid gamay sa barko ug dali kining mipaduol aron motabang.

Gitaliwad-an kining dagata sa isla sa mga Sugbuanon, Waray, Hiligaynon, Ilonggo, Karay-a. Dul-an sa napulo ka sakayan ug pambot ang miguroy sa Arko Niño paingon sa pantalan sa Bantayan—mga mananagat gikan sa mga kasikbit nga kaislahan sa Kabisay-an. Nagkasinabot ra man pud sila ug miabot ra gyud sila’g ginuyod sa Arko Niño ngadtos Bantayan. Gitunolan unta nila og pipila ka kilo nga kuha matag mananagat nga mitabang apan wa gayud kini nila dawata. Lagmit mahitabo pud kuno ni nila, simba ko lang, ug nanghinaot silang dunay susamang tabang nga moabot. Baluron ang Dagat Kabisay-an, mag-abot ang su’og ngadtos

pagka-aliluyok, ug dili lalim kon hisakpan kas tilwa niini. Pastilan og haing ispidnoha sa kapuloan kaha puniton? Simbako'g ibugwak ka ngadtos Pasipiko o kaha sa kadagatan sa China.

“Lagmit taudtauran pa mong matanggong. Maayo na lang na ninyo ikabawn,” sulti pa sa usa ka hamtong nga mananagat nga mitabang pud nila.

“Di na tingali namo matumod ning tuna sa dakbayan, bai,” tubag pud ni Kap Joe. “Lagmit hutdan mi ani'g ice. Konsumo na lang ni namo samtang magpaabot sa bag-ong *propeller*. Daghan kaayong salamat, bai.”

Sa adlawng mahibalik kadtong palabad o duna man silay bag-o, sulti pa ni Kap Jo, molahos na lang kuno sila ngadto sa isla sa San Juan duol sa may Surigao kon diin mysteryuso kunong nangabunda sa kaisdaan human sa linog ug humbak nga gihatud sa bagyong Yolanda ug sa dakong linog nga mitay-og sa kaislahan niadtong 2013.

“Mga balyenang laksot og dagway lagi kuno ang manglutaw,” sulti ni Kap Jo. “Kita mo anang nawng ni Emyot, kanang ilong nga morag kaluhas butanding? Ingon ana ang nawng sa manglutaw didtos San Juan!”

“Laksota gud diay, Kap Jo,” tubag pud ni Emil.

“Ay na lang ta, Emil, nawng nimo! Salig pud nis Kap Jo nga taliwtiw kaayo'g pangilong,” tubag ni Emyot.

Usahay, lisud pud baya mokatawa kon kalit kang masangad sa honasang ambot og unsay ngan, ni Kap Joe pa ngadto sa iyang kaugalingon mahitungod sa dili niya masabtang kasubo. Pipila ka katuigan sa iyang pagkabatan-on, gianggaan siya'g “Tsila” tungod sa iyang ilong. Unsang Katsilaa ba? Loslos ninyo!

Adlaw 1.

Makabuhi'g patay ang pagpagawas sa ilimnong makahubog ni Kap Jo.
Nangawala ang laay ug katulugon sa katawhan.

Apan ania si Enriko sa may sampot sa Arko Niño, nangunay og tiltil sa taya. Taud-taud na pud nga wala malimpyohi ning barkoha. Bag-ong baid iyang tigib. Bisan tuod og wala magkinahanglan og hait nga tumoy ang pagtiltil sa taya, iyaha lang gyud kining gibaid. Mas bug-at og kandos ang habolan nga tumoy, apan mas tukma ang tirada sa hait. Niya pa, tingali mas dali ang trabaho kon hait ang tigib. Walay maapil nga walay labot. Kadto ra gyuyng partes taya ang mangatipak.

Bisan tinuod og init ang adlaw, bugnaw pud ang hangin nga nahasuroy sa Bantayan. Hitugkan kaha'g sisi ang sampot sa Arko? Dili tingali, sulti pa niya, kay wala man kini magpundo sa dugayng panahon. Niabot kini siyag tinilti sa ubos nga bahin sa sampot sa barko sa dihang duna siyay nabatyagan nga nagtibugol nga taya. Iyaha kining gisugdan og tiltil og sa dihang nagpangatagak na ang mga sapaw-sapawng pintura niini, duna siyay nakit-ang morag sisi nga lagmit mipilit sa panahon pas mga Amerikano, niya pa. Iyahang gilugit and ngilit niini og dayon kining katagak ngadto sa dagat. Dako-dako ang tipaka sa taya nga nabaklas kuyog sa pagkatagak sa sisi ug nagbilin kini og dakong pahak sa pinal sa Arko. Dunay mitumaw nga mga letra: ILO. Iyahang gitiwas og tiltil ang taklap sa pinal ug natiwasa'g kaukal and dakong bahin niini. Migawas ang mga letrang "POLILIO." Dunay migawas usab nga bandila sa Amerikano ug ang pulong nga "US Navy."

Padayong nanilitil si Enriko sa mga taya sa Arko sa hilom. Banha ug sadya na ang iyang mga kauban sa barko. Naduhaan gyud ka botilya ug lagmit midungan nag tuya ilang pamuot sa bawd sa Bantayan. Pagkahuman niya sa iyang bulohaton, misulod siya sa lawak ug nagpakahilom tibuok adlaw.

Adlaw 2

Sa Poblacion sa may Bantayan duna ra may Internetan, apan gisulat na lang daan ni Enriko ang gusto niyang isulti ni Aurora nga nagtiwas pa sa iyang kursong Business sa Ateneo sa Manila. Kon makanaug siya sa barko karong adlaw, iyaha kining i-email sa iyang hinigugma.

Dearest Aurora,

Kumusta na man ka? Sorry kaayo nga di na pud ta magkita karong summer break nimo. Na-busy kaayo ko sa trabaho. Kinahanglan kong makaabot sa quota every month. Daghan ang akong ka-kompetensyang ahente dinhi sa Mindanao area. Sorry pud na wala tika matubag katong pag-offer nimo nga ikaw ang molarga dinhi sa Davao. Delikado ang panahon karon. Kusog ang patay ug mahadlok ko nga basin ma-ambush ka sa pagpaingon mo diri. Martial Law pa dinhi sa Mindanao, ug dili maayo magsuroy-suroy kay madudahon ang military. Sagdi lang magkita ra unya ta.

Makatigom-tigom lang ko gamay, bisitahon tika diha sa Ateneo.

I love you.

Enriko

Gipilo ni Enriko ang iyang gisulatang papel nga gikan sa kaha sa sigarilyo ug gisuksok kini niya sa garter sa iyang purol. Pila ra man unta kon iyang tawagan si Aurora, apan dili gayud kini niya mabuhat. Dili siya makamaong motago sa matuod kon makigstorya na siya kaniya.

Duha na ka tuig si Enriko nagtrabaho sa Arko. Anak siya'g mananagat nga Waray nga naminyo og Ilongga, apan unsang pagkaunsa nga sa opon sa Tubigon nahidagsa ang katuigan sa ilang kaminyuon tungod kuno kay mas abunda ang kadagatan didtong dapita ug mas mabuhi silang pamilya. Sa iyang pangidaron karon nga 21, mora na kini og hamtong manabi. Gani, sinaligan kini siya ni Kap Jo tungod kay responsable kini nga bata. Mobuhat gayud og unsay isugo. Niadtong 18 pa lang siya, niundang og panagat iyang amahan ug nag-negosyo na lang kini og takubo. Apan usa ka adlaw niana, giinitan kini sa mga taga-DENR ug gidakop and iyang mga ginikanan tungod sa ilang pagnegosyo og usa ka *endangered species*. Natanggong og pipila ka buwan, apan gipagawas kinis taga-DENR sa sekretong kondisyon nga mohatag kini og komisyon. Nahibaw-an pud niya sa wala madugay nga ang ilang pagkagawas sa bilanggoan agi'g tabang pud ni Bokal Eloy Salubre, ang suki nila sa takubo. Nagpadayon ang amahan sa negosyo apan wala abti'g duha ka bulan, giatake kini sa kasingkasing ug namatay. Wala magdugay, misunod pud ang iyang inahan sa sakit sa baga. Gipadayon ni Enriko ang negosyong takubo apan agi sa mga panghitabo, kinahanglan siyang mopanaw sa laing dapit.

Gibilin ni Enriko ang iyang manghud ngas Ermie nga dyis anyos pa lang sa ilang silingan aron pagpangita na lang og trabaho sa laing dapit. Gitagaan kini niya

og pipila ka lugas sa perlas. “Kon wala ka na gyuy malingian, mabuhi ka niini. Balikon ta ka. Saad ni nako nimo, balikon ta ka,” ni Enriko pa ngadto sa iyang manghud.

Apan atras gamay sa panahon: Susamang perlas pud ang iyang gihatag ni Aurora. “Bisag asa ka, dad-a ni,” tugon niya ni Aurora, iyang tago-tago nga hinigugma nga anak ni Bokal Salubre. Human namatay ang amahan ni Enriko, siya na ang nangunay og hatud sa order nga mga takubo sa panahon nga adunay salo-salo sa balay sa mga Salubre. Didto niya hikit-i si Aurora, daw perlas nga miturok sa takubo.

Usa ka higayon niana, giapil niya’g sulod sa planggana ang usa sa mga takubo nga adunay buhing perlas. Ug tuod man, giatol niyang nag-inusara si Aurora sa dakong kamalig sa mga Salubre sa iyang pagtumod sa mga takubo. “Kanang naa sa ibabaw, sulayi og abli,” sulti niya ni Aurora.

Misiga ang mata ni Aurora sa pagkakita niya sa puti kaayong perlas, mihangad ngadto ni Enriko, ug miingon, “*Alive* siya?”

“Sa saktong kondisyon, o, modako pa na. Imo na na,” tubag niya ni Aurora.

“Ay, di ko ganahan padak-on siya. Ganahan ko gamay lang. Uyyy, thank you ha. Enriko to imong name sa?”

“O, Enriko.”

O, Enriko. Mao pud kana ang gitubag ni Aurora sa dihang nangutana si Enriko kon gidawat na ba ang iyang gitanyag nga gugma human sa pipila ka bulan nilang kinawat-kawat nga panagkuyog sa mga giring-giring nga kabaybayonan libot sa

Bohol. *O, Enriko*. Morag kalit lang nga misakar nga nagsumpot ang tanang kaislahan sa Kabisay-an sa gisulti ni Aurora.

Apan kay wala may asong makumkom, naapasan gyud sila usa ka higayon ni Bokal Salubre kuyog sa iyang mga tawo didto sa panas sa Anda, pikas bahin sa isla sa Bohol. Diryot kini masukmagan si Enriko, maayo na lang napugngan sa usa sa mga batos si Bokal.

“Botante ka lang!” Ug mao ra kadto ang nasulti ni Salubre samtang gipasakay niya sa SUV si Aurora. Luspad ang kalisang sa nawng ni Aurora, daw perlas nga gitakyopa’g balik sa bayanang takubo. Nangahilom tanan sa ilang pagbiya. Nag-iyahay og panago ang mga agukoy sa tagsa-tagsa nilang buho sa panas, daw gibiyaan ang batan-ong nag-inusara sa pagbiya sa gamhanang bokal.

Ni Enriko pa, wala man gani intawn siya marehistro pa. Dili siya botante. Wala siya mahalista bisan asa.

Adlaw 3

Sa dihang nananghid na si Enriko nga mokanaog ngadtos Poblacion, gipugngan kini siya ni Kap Jo. Nagtuo kining naglikay siya sa inom.

“Tambag ko lang, Dong Riko. Makigsandurot pud kas imong mga kauban. Labi nang dia kas barko. Dili maayo nang mag-idya-idya ka. Moabot ang panahon nga magkinahanglan kas imong isig ka tawo,” sulti ni Kap Jo, samtang miagbay ni Enriko. “Isipa nga amahan ko nimo.”

Sa tinuod lang, sakto pud si Kap Jo. Makigsandurot gyud tinuod ka sa imong mga kauban sa Arko, apan duna siyay gamayng pagsupak niini. Dili ang tibuok

kalibotan ang nahikarga niining barkoha. Arko tuod, apan Arko Niño, dili kang Noah. Tua si Aurora sa kaulohan, didtong bahina siya nahipadpad sa kapalaran. Halapad, bangis ang lawud nga nagpataliwa nilang duha.

“Mao na kini imong kalibotan ron, Dong Riko. Dawata na lang na. Lingiang dagat. Sa kadako sa hawan, mangita man gyud kag kaubang ikaistorya,” sulti ni Kap Jo.

Nagpagawas si Kap Jo og laing botelya gikan sa iyahang lawak ug pwerteng lipaya sa mga kauban niini.

“Mao ni ang palabad nga mokandos nato ngadtos pag-abante!” ni Kap Jo pa.

“Palabad tinuod. Palabad sa ulo inig ka ugma. Hahaha!” tubag pud ni Andot.

“Kana kung makuwangan kas pulutan!” ambit pud ni Emil.

“Ugma, Emil, ikaw kanaug didtos lungsod ug pangitaa nis Iyo Juan Pugaldo. Manghimuay ni siya’g sundang. Mopanday pud ni siya’g palabad,” sulti ni Kap Jo ngadto sa batan-on.

Wala mahimutang si Enriko ug miingon, “Pero, Kap, naa man koy tuyo sa lungsod. Ako na lang kaha ang sugoa.”

Wala kini siya paminawa ni Kap Jo ug padayon nga mitagay sa ilimnon ang kapitan ngadto sa iyang mga ginsakpan. Kahibulong sagol kapungot ang gibati ni Enriko.

“Karon ra gyud ni naingon ani ning barkoha,” sulti ni Kap Jo, “Apan magpahimo tag mas lig-on nga palabad aron bisag ma-barawan ba na o ma-submarinos Amerikano, way dag-aganan!”

Uyon! Uyon mi nimo ana, Kap! Tubag pud sa mga ginsakpan.

“Bisan pa’g lig-on ning palabad, Kap, kung pirming kahubog ang nagdalas timonil, kiling-kiling ra gyud ta ani,” ni Enriko pa.

Si Emil nga maoy sarang magdala sa timonil nahaigpot sa komentaryo ni Enriko. “Klaroha na, dong Enriko, ha. Mas maayo ko modalas timonil kung nakainom ko. Mas hisabtan ko ang dagat!”

“Yati ra!” tubag ni Kiko. “Lawma’s kagaral!”

“Aw, ingnon tang kantilado gyud nuon ning pangisip ko, bay Kiko!”

“Derecho’g lawm man gyud, way pupananghid, Bai Emil,” tubag pud ni Kiko.

Sa dihang nagpakusog na sa tukar ang mga ginsakpan, miduol si Enriko ni Kap Jo ug mihunghong, “Kap Jo, hangyo lang ko nga akoy kanaug sa lungsod, makigkita ni Pugaldo.”

“Imoha ni?” pangutana ni Kap Jo, samtang nagkupot sa pinilo nga papel sa kaha sa sigarilyo nga maoy gisulatan ni Enriko sa iyang mensahe kang Aurora. Sa wala pa katubag si Enriko, mipadayon si Kap Jo. “Mao ra ni kasangitan nimo. Mao ra ni ang makatanggong nimo. Naa man kaha kay daghang ambisyon sa kinabuhi, dong, ayaw pabira ani,” sulti ni Kap Jo, samtang miagbay ni Enriko.

“Pero, Kap, siya ug akong manghud ang rason nganong naningkamot ko. Balikon ko sila kung makatigom-tigom na pud ko,” tubag ni Enriko.

“Gilimoran nimo siya, Riko. Sa tanto nimong pamakak, moabot ka gyud sa panahon nga bisan unsa na lang ang imong tuohan.”

Sultian tika sa sugilanon sa akong amahan, Dong Enriko...

(Adlaw 500)

Nanumpa si Kilum nga kataposang kudlit-kahon na lang kini karong adlaw. Misangko na sa alkobang bahin sa haligi sa payag ang mga kinudlit niyang ihap sa mga adlaw dinhi sa Culion. Human sa napulo'g duha ka adlawng nabaradero ang Polilio, higayon na kini nila samtang magsaulog ang tibuok pook sa adlawng natawhan ni Dr. Heiser. Karon ka lang, Polilio, dumot pa niya.

Didto sa tiilan sa gikudlitan niyang haligi nahasulat ang petsang Mayo 27, 1906. Magsapaw-sapaw man ang mga takna ug higayon, aduna gayuy mga lugas nga mokupot daw sisi sa panumduman: Didto sa sampot sa Polilio siya nahimutang samtang nangamayng nanamilit ni Leonore nga mitiyabaw sa pantalan sa Sugbo. Mayo 27, 1906. Milayat ang dalaga ngadto sa dagat aron sawmon og apas ang naglawig nang Polilio. Milayat pud siya aron pagsalbar sa iyang hinigugma apan dul-an sa napulo ka mga sundalong puti ug lagum ang miapas pud og layat aron sila buwagon didto sa dagat. Ang gugma kon maglayog, mora man gyud og barawan makakupot, mbugwak pa'g ata. Apan daw tibuok kasaysayan sa kapuloan ang milugnot nilang duha. Krimen ang sangla! Karong adlaw—ikakinyintos ka adlaw sukad dul-an ka kwatro sintos ka mga sanglahon sa Sugbo gihakot ngadto sa Culion sa Palawan sa mga way puangod nga kasundalohan—tauran niya og bag-ong piraw ang Polilio. Gabiing dako, gawasnon na unya silang maglawig palawud. Karon ka lang, Polilio.

Adlaw 4

Abta'g dyis minutos nga nagtutok si Enriko sa pultahan sa internetan sa Poblacion. Naungot siyang nagduha-duha sa pagsulod niini samtang nagkupot sa

papel sa sigarilyo nga iyang gisulatan daan sa iyang buot imensahe ni Aurora. Di na niya buot paabtong mulalom daw lawud and limud niya ngadto sa iyang hinigugma. Kon mahibaw-ang tigpamukot ra siyag tuna ug langsa ang matang sa iyang panarbaho, ikapasigarbo pa ba kaha siya sa iyang hinigugma? Kon gidalitan niya kaniadto og takubo lang nga walay mutya si Aurora, mao ra ba kaha gihapon ang padulngan sa iyang balatian? Kon gani mausab siya kon mahibaw-an niyang ania siya sa Arkong palyado, natanggong sa isla kuyog ning mga tripolanteng nangalipong, ning barko sa mga tonto, bagal ra siya. Bagal ra siyang way unod ug labaw nang walay mutya. Bagal usab ang iyang kasingkasing. Haw-ang. “Balasong bagal!” Wala nay lain pa.

“Nang, hain gani ning pandayan ni Iyo Juan Pugaldo?” pangutana niya sa edaran nga naglukdo og basket sa itlog.

“Lisud man tultulon, dong,” tubag sa tigulang.

“Mamalihug kog iskets, nang, aning papel,” ni Enriko pa, samtang naghapnig sa papel sa sigarilyo. “Diay bolpen, nang.”

“Di ka maglibog ani, dong, nga duna na man ni sulat daan?”

“Sapawi lang, nang. Di na tingali ko masaag ana.” *Iduot nang bolpen, nang, tabuni nang bakak nga nahipatik diha. Ang katunga ray tinuod niana.*

Layo-layo pud ang gibaktas ni Enriko paingon sa ka Pugaldo. Sa dihang miabot na siya sa gitumbok nga balay, dunay tigulang nga kabhang og nawng—ang katunga sa tuo namuti. Mibugwak kini og bagang aso gikan sa giugom niyang tustos. Pagkahanaw sa aso, mihangad kining nakakita kaniya og miingon, “Uy, Dong Enriko, ayaw padalas paghots iro, dong!”

Tuod man, nagdungan og paghot ang bana-bana niyang napulo ka iro nga misugat kaniya. “Isabelo! Paterno! Luna! Jose! Marcelo! Andres! Gomez! Zamora! Lapu-Lapu! Pastilan ning mga bat-ana!”

“Kuyawa gud og ngans imong mga iro, noy!”

“Mabuhat nako ang palabad sulod sa napulo ka adlaw,” tubag ni Iyo Pugaldo.

“Taym pa, kahibaw lagi kas akong tuyo. Ikaw diay si Pugaldo?”

“At your service, Dong Enriko.”

“Giunsa nimo pagkahibaw?”

“Ayaw na lang pangutana, Dong.”

“Tagpila man pud ang imong palabad? Kinahanglan tingali nimo adtuon ang barko aron nimo masukdan, Iyo?”

“Ayaw na. Nasuhito na ko.”

Palis nang nahiuli si Enriko sa Arko Niño ug nagbalon kini og daghang pangutana. Nganong nakaila man kaniya si Iyo Pugaldo? Nganong nasayud na man kini sa iyang tuyo? Ug unsay iyang pasabot nga nasuhito na siya sa barko? Nga dili na niya kinahanglang sukdon ang karaang palabad? Buot unta kini niya ipangutana sa tigulang nga Pugaldo, apan wala siya pamatia. “Matay pa, kining arthritis ko, maglisud na man gyud kog tira aning mga kurbada’s sanggot,” ni Pugaldo pa. Ug wala na kini dayon moundang og istorya kabahin sa iyang arthritis.

Adlaw 500

Bag-ohay pa lang gyud gisuksok og balik ni Kilum ang palabad nga igtataud nila sa Polilio sa dihang misulod si Sister Veronika nga nagdala sa chaulmoogra oil nga idapat sa sangla sa mga pasyente.

Sa madre pa, aron kuno dili na lang sila molinya ngadtos *infirmary*. Kuno, apan mikalit kini og luhod atubangan ni Kilum ug miingon, “*Please take me with you!*”

“*What are you talking, sister?*”

“*Please, Kilum. I’m going to die here. Please, take me with you,*” ni Sister Veronika pa. “*Your men told me. Please, take me with you.*”

Nagtan-aw siya sa madreng lamurok kaayo og aping ug hunahuna ni Kilum, magamit tingali niya si Sister Veronika, apan kon sa unsang paagiha, wala pa siya masayud. “*If you really know, you also know what time we meet and where,*” sulti ni Kilum sa madre, “*So I’m not tell you.*”

“*Yes, please, Kilum.*” Ug migakos si Sister Veronika ni Kilum, mihalok sa aping sa ulitawo, og midagan paingon sa gawas.

Si Sister Veronika lamang ang bugtong tawo sa tibuok Culion nga mituo kaniya nga wala siyay sangla. Didto sa Sugbo, kadtong Amerikanong opisyal nga si Maj. Stephen White dunay dakong kaibog ni Leonore ug sa dihang nahibaw-an sa maong sundalo nga managtrato na sila ni Kilum ug pasabot nga naunhan na siya, gipadakop dayon niya si Kilum. Didto sa usa ka selda sa baraks, gibubuan siya og asido sa iyang kalawasan, gikulata ug gitanggong uban sa gatosan ka mga sanglahon. Si Leonore intawn nga tigtumod lang og puto sa may pantalan, gidaginot pas puti’g itlog. Sinuholang maniltily og taya si Kilum sa may pier, sa mga barko sa Amerikano, maong nakaila kaniya si Maj. White. Sa tingpaniudto, itsahan ra sa puting opisyal ang mga trabahante og tagsa ka pan. Gikalipay lang pud ni nila, makakusgan man kuno to, *imported*.

Adlaw 10

“Kita ka aning ngipon-ngipon sa pangunahan ning palabad?” Gitudlo ni Iyo Pugaldo ang duha ka managhut-ong ug manag-atbang nga daw mga sima-sima sa drowing sa palabad nga iyang gibuhat.

“Para unsa diay na, Yo?” pangutana ni Enriko ni Iyo Pugaldo.

“Mao ni ang mopang-it o motagud-tagud sa kon unsa man ang mahimong makaguba sa palabad. Sama pananglit sa pukot. Walay pukot nga mabubod sa palabad kay, matay pa, kunis-kunison man gyud niining mga ngipona. Protektado ang palabad niini,” ni Iyo Pugaldo pa.

“Imoha nang inimbento, Yo?”

“Matay pa, og nahunahunaan pa ni kaniadto, wala untay mga biyaheng mangalangay,” tubag ni Pugaldo og kalit kining naghinuktok.

“Nasuhito kas Arko Niño, Yo?”

Miginhawa kini og lawm, ug dayon miingon, “Polilio, Dong Enriko. Polilio ang tinuod pangan anang barkoha. Gipanag-iya kana sa mga Amerikano.”

Adlaw 11

“Mahimo nimong ibunal tanan nimong kaligutgot sa kalibotan ngadto sa puthaw, Dong Riko. Maoy modugang sa imong kusog?” ni Iyo Pugaldo pa samtang gibutang ang dakong palad sa puthaw ngadto sa landasan.

“Sakto gyud, Noy.”

“Sayop, Dong. Wala kana sa gikusgon. Mas gikinahanglang hingigo ka.”

“Kinahanglang ig-on ang eskinang buot nimong bawgon. Di ba, Yo?”

“Mabuhat mo lamang kana kon sakto ang imong kupot sa puthaw. Mao nang magkinahanglan ka’g saktong mga kimpit. Kanang mogunit sa insakto, hugot, pilit og hawid, dili daling makabuhi.”

“Di ba diay maapil og kainit ang kimpit, Noy?”

“Labing siguro, Dong,” tubag ni Iyo Pugaldo. “Lamano ta.”

Nahibulong si Enriko kon nganong makiglamano ang tigulang. Apan sa dihang nakuptan na niya ang palad sa tigulang, didto niya nabati ang baga kaayong kubal.

“Di na ni madutlan, Yo, bisag bala pas kontra?”

“Usahay, Dong, sa paglikay sa hasol, kuptan ko na lang derecho ang puthaw.”

“Diin pud ka nakat-on, Yo?”

Adlaw 12

Mao ni ang sugilanon nga modispuga sa tanang wala nimo mahibaw-i, Dong Riko. Kana si Kap Jo anak kana sa usa ka Amerikanang madre, Jose ang tinuod niyang pangan. Ang iyang amahan ngas Kilum usa ka Sugbuanon nga naapil sa mga gatosan ka mga sanglahon nga gihakot kaniadto sa Culion gikan sa Sugbo. Human sa kinyintos ka adlaw sa pagkatanggong sa Culion, mi-eskapo iyang amahan uban ang madre ginamit ang barkong Polilio sa US Navy. Katorse ka adlawng nabaradero ang maong barko. Nahakuyog nila ang akong amahan nga maoy mipanday sa palabad nga gitaud nila sa Polilio. Mi-eskapo si Kilum kay buot niyang balikon sa Sugbo ang iyang hinigugma nga si Leonore. Nakuha tuod nila ang Polilio apan sa dihang naglawig na

sila sa lawud duol sa Masbate, nahutdan kini og lana. Wala na modis-og bisan gamay ang Polilio. Maayo na lang dunay mga mananagat nga miguyod kanila paingon nganhi sa Bantayan. Didto sa isla sa Lipayran gibilin ang Polilio ug gitiwas ni Kilum ang biyahe ngadto sa Sugbo nga nag-inusara. Nagpabilin ang akong amahan ug si Sister Veronika sa Lipayran. Sa pag-abot ni Kilum sa Sugbo, didto niya nahibaw-an nga naminyo na si Leonore sa Amerikanong opisyal nga si Maj. White nga maoy nagpapriso kaniya. Apan ang mas labaw nga miluba sa iyang galamhan mao ang balita nga nahigugma si Leonore sa Amerikano. Niadtong puntoha, nabatyagan pud niya ang hapdos sa iyang mga panit. Og bisan pa og ipatungod niya sa naglagiting nga baga ang iyang mga tudlo, dili na kadto makabati pa og gamayng sakit. Tungod niini, mibalik siya sa Lipayran sa may Bantayan kay sayud siya nga ang madre lang ang bugtong makaatiman kaniya. Sayud siya nga niadtong panahona, hingpit kang isalikway sa kaparyentihan kon hitaptan ka sa sangla, kriminal ka o makasasala, gisilotan sa kahitas-an. Sulod sa mga katuigan ug hangtud namatay si Kilum, wala gayud siya biyai ni Sister Veronika. "Jesus loved people like you," sa madre pa kaniya. Mitago si Kilum sa payag sa madre ug wala na kini makig-istorya og laing tawo sulod sa pipila ka katuigan. Wala mahigugma si Kilum sa maong madre, apan nahimugso si Kap Jo human sa pipila ka dekada nilang panagkuyog. Sulti pa sa akong amahan, gidaug-daug ni Kilum si Sister Veronika kay samtang magtan-aw siya sa nawng sa madre, mahinumdom siya ni Maj. White, ang mikampat sa iyang nawng ug ang nagkawat sa iyang hinigugma. Naabtan na'g buot si Kap Jo nga nakasaksi sa pag-antos sa iyang inahan. Ug pipila lang ka adlaw human sa kamatayon ni Kilum, milangoy si Sister Veronika ngadto sa lawud ug wala na sukad hikit-i. Ang akong

amahan ang misalo sa responsibilidad sa pagpadako ni Kap Jo. Didto na pud naminyo sa Lipayran ang akong amahan. Bota kadto akong inahan, anak og mananagat sa Lipayran. Nagdako kong nagtuo nga igsuon nako si Kap Jo, hangtud nga nahibulong na lang ko sa dihang duna na koy buot nga taliwtiw man diay siya og ilong, asul og mata, ug puwahon og pamanit. Dili mahimo nga kami magsuon. Apan gipamugos gayud sa akong amahan nga igsuon mi. Sa dihang ulitawo na mi, gidala mi ni Tatay ngadto sa may pangpang sa Lipayran ug didto diay gitago taliwa sa pagatpatan ang Polilio. "Mao ni ang arko ninyo," sulti sa akong amahan ngadto kanamo ni Kap Jo. Nahimong kapitan ang akong igsuong sunoy. Ako, dia sa landasan, sa kainit mamunalay og puthaw.

Adlaw 13

Hugot nga migakos si Kap Jo kang Iyo Pugaldo sa pantalan.

"Mag-usab pay layog, di na mo matanggong aning pirawa, Noy Jose," sulti ni Iyo ngadto kang Kap Jo. Wala molingi si Kap Jo ngadto sa palabad nga gidayongan ni Iyo ug ni Enriko paingon sa pantalan.

"Unsay nakalahi ani niya?"

"Pangutan-a si Dong Enriko."

"Tigulang na ko, Juanito. Lagmit ipasa na nako ang pangapitan sa Arko sa mga batan-on," tubag ni Kap Jo.

"Hain ka na man tigpauli, Noy Jose?"

"Dagat ray adres nako, Juanito. Lagmit wa nay taga-mama'a nga nakaila nako," ni Kap Jo pa.

“Kon mao na, sakto kaayo ning kalig-on sa bag-o mong palabad,” sulti ni Pugaldo.

“Daghan kaayong salamat, Juanito.”

“Nagsapaw-sapaw na ning kubal ko, Noy Jose, lagmit sulod ning katuigan, gitugkan na pud kag himbis.”

Nangatawa silang duha ug ang mga triplante nga naglibot kanila. Nag-gakos nga luhaan ang duha ka tigulang.

June 23, 2018

“Unsa man gyuy naa sa isla sa San Juan, Kap Jo?” pangutana ni Enriko.

“Imong kaugmaon, Enriko,” tubag ni Kap.

“Aw kung makabaling tag bulawan, Kap, solbad tingali akong kaugmaon.”

“Labaw pas bulawan, Dong.”

Matud pa ni Kap Jo, ang isla sa San Juan anaa duol sa Surigao, sa sidlakang bahin sa Mindanao. Niya pa, sama kuno kalapda sa Bohol. Gihapnig ni Kap Jo ang karaan kaayong mapa sa lamesa ug gitudlo niya ang St. John Island.

“Dili man lagi na San Juan ang nakasulat, Kap?”

“Sa kinaraan na nga pagkasulat, Dong.”

“Inig balik ninyo sa Sugbo, Dong, o kon asa man gani itumod ninyo ang kuha sa San Juan, presyohi sa insakto ang merkado. Layo-layu pud tag naabtan makakuha lang tag tarong.”

Makita sa nawng ni Kap Jo ang kakapoy nga iyang gibati. Mga abuhong panganod ang mingkatag gikan sa uyok sa iyang kalimutaw. Kanhi asul kuno ang

mata ni Kap, libak pa sa ubang tripolante. Dunay kaliwat nga dili ingon nato, sulti pa ni Andot. Ang kanhi kusog nga paglabtik sa pulso niini sa may liog nga kanunay mabantayan ni Enriko kon magtan-aw siya sa kapitan, wala na. Kausa, kaduha, anaa pa, apan panagsa. Katulo, apan tulo pud ka minuto ang milabay usa milabtik.

“Ayaw limori imong hinigugma, Dong Enriko.”

June 24, 2018

Human sa hagip-ot ug liloan nga kapuloan lusot sa Dinagat ngadto sa Bucas Grande sa may Siargao, nakaginhawa na ang makina sa Arko Niño. Madungog ni Kap Jo ang kondisyon sa makina niini, kusgan, walay tingog sa pagkapalyado.

Nabantayan pud niya nga bisan kalmado ang dagat rong buntaga, wala magharag ang barko. Sakto ang lawig niini. Lagmit mao ni ang kondisyon sa Polilio sa dihang misutoy kini gikan sa Culion kaniadto, sulti ni Kap Jo sa kaugalingon.

Sa du’ong nga bahin kini siya nagbarog sa barko ug mihanggap sa lunhawng hangin nga misugat sa ilang pagbiyahe. Nangatulog pa ang mga bata, niya pa. Mahigmata silang mangita sa islang ilang padulngan. Sila na ang masayud unsaon paglubag sa timonil ug hain nila hikaplagn ang isla nga ginganlan sa santos nga magbubunyag. Sagol paglaum, sagol kapungot iyang gibati. “Mga kempat mo’g dagway!” hunghong niya ngadto sa kahanginan.

Milayat si Kap Jo ngadto sa dagat, miapas sa iyang inahan. Miapas sa tanang nangawala sa atong kinabuhi, sa kasaysayang buot nilang hikalimtan. Mitidlom kining nagluko daw puya.

“Naay milayat! Kinsa to?!” ang siyagit ni Enriko ngadto sa iyang mga kauban.

Nanggawas sila ngadto sa dulong aron sa pagsusi, apan walay milutaw og balik.

“Basin naay nahagbong? Unsa kaha?”

Milingi si Enriko sa iyang mga kauban ug dunay nabantayan. “Asa si Kap?”

Midagan siya paingon sa lawak ni Kap Jo, apan wala kini didto. Nakahapnig pa ang mapa sa lamisa, ang kompas lang ang nagpugong nga dili kini paliron sa hangin. “Kap? Kap?” Walay mitubag.

“Asa si Kap?” singgit ni Enriko ngadto sa iyang mga kauban.

Milayat si Andot ug Kiko ngadto sa dagat aron pagpangita sa kapitan.

Hanginan kining duha ug gilangoy niini ang lawud. Gawas sa mga saag nga bokya ug pawikan, wala na silay lain pang nakit-an. Pila lang ka sikad, mongitngit na ang dagat sa ilalom. Makalilisang ang kangitngit, wala silay igong kaisog nga mopatighulog pa sa unahan. Mibalik na lang sila og langoy paingon sa taas, makita nila ang dughan sa kasku sa Arko Niño. Apan dunay nabantayan si Kiko sa sampot nga bahin sa kasku. Gibira niini ang abaga ni Andot ug mitudlo sa iyang nakit-an. Wala na ang palabad sa barko. Wala na sa tumoy sa tubo ang hinimong piraw ni Iyo Pugaldo. Unsay nahitabo? Gisuginlan nila ang ilang mga kauban sa ilang nakit-an.

Dunay kahilom sa Arko Niño. Nagkakusog ang hangin ug kalit nga mitabon ang habaga kaayong panganod. Morag mata ni Kap Jo, sulti ni Enriko sa iyang kaugalingon. Nagpaka-paka ang dugdog ug makita niya nga walay timailhan sa mama’a sa palibot kada labtik sa kilat ngadto sa kanawkanawan. Gikuso-kuso ang Arko Niño sa balud ug wala silay laing mabuhat kon di pagpangupot sa unsa man ang makuptan nila. Taud-taud, miharag ang barko og nahalabay silang tanan sa

usang bahin niini. Gisabak ang Arko sa dako kaayong balud sa wala pa kini gitukob sa tubig nga way kinutuban.

Hain na man ang giingon mong labaw pa sa bulawan, Kap?! Hain na?!! Singgit ni Enriko ngadto sa mga alimpulos taliwa sa kadagatan. Asa akong kaugmaon?!

Enriko, 72

Nihangyo siyang ibton na lang ang mga tubo nga gitaod sa iyang kalawasan. Buot niyang makakita sa dagat sa makausang higayon. Kana na lang. Wala na iyang mga anak, tua na sa Estados Unidos, sa Australia, sa Germany, sa France. Lagmit di na nila hiabtang buhi pa siya. Pipila na ka tuig nga mitaliwan si Aurora. Mao tingali kadto ang kataposang unos nga mibanlas kaniya. Apan buhi siya. Nag-inusara na lang, apan buhi. Sama niadtong pista ni San Juan lima na ka dekada ang milabay. Nag-inusara siyang nag-utaw-utaw sa bangis nga kadagatan, apan buhi. Mipahiyum kini siya sa nars nga maoy nagtukmod sa iyang wheelchair paingon sa baybayon. Bugnaw ang mihalok niyang amihan. Dili baluron ang kadagatan karon. Mitikyop iyang mga mata samtang naghandum sa mga kaislahan. Sa katapusan, usa ka lawm nga ginhawa.

END!